
KOHEZIVNA FUNKCIJA OBRAZOVANJA: RAZGOVOR

JASMINA HUSANOVIĆ: Ja bih nas na neki način htjela ponovo uputiti na naslov ovog panela, koji govori o koheziji, odnosno koji glasi “Kohezivna funkcija obrazovanja”. Međutim, s obzirom na sve ono što smo čuli i što znamo iz svog života i rada, nama je možda prijeko potrebna priča o *transformativnoj* ulozi obrazovanja, a ne o “koheziji” nečega što je već trulo (mislim na društvo), naročito na područjima bivše Jugoslavije gdje imamo jedan komplicirani splet neoliberalnih i etnonacionalnih režima upravljanja i posljedica njihovih mjera na svakodnevni život. Kada su u pitanju ovi spletovi ideologija i propratnih pedagogija, htjela bih potaknuti sugovornike i publiku da malo porazgovaramo o tome: kako su tu skupa djelovale domaće i međunarodne snage (recimo u Bosni i Hercegovini to se vrlo slikovito može prikazati na primjeru škola, odnosno upravo tog sistema “dvije škole pod istim krovom”), i onda uspjele ponovo, skoro pet decenija nakon ukidanja doktrine “odvojeni, ali jednaki” u SAD, institucionalizirati tu doktrinu u Bosni i Hercegovini, i to upravo u obrazovanju. Baš jedna u potpunosti segregacionistička doktrina time je normalizirana i legitimirana. Ta sprenga neoliberalnog i nacionalnog, upravo kada govorimo o moći, politici i pedagogiji, javlja se u obliku svakodnevne političke prakse i moralnog rezonovanja, koji sasvim jasno rade u službi i neoliberalizma i nacionalizma sa važnim međusobno zajedničkim ciljevima - da osiguraju poslušnost, konsenzus, da normaliziraju autoritarne politike, da izbrišu istorije nepravdi i borbi protiv tih nepravdi, itd.

Pored toga, ono što primijetimo u oba slučaja, u obje vrste režima moći, i u neoliberalizmu i u etnonacionalizmu, jeste da se oni ispostavljaju kao moćne javne pedagogije i kulturne politike. Neoliberalizam nije puka politička strategija i ekonomska teorija. To je moćna javna pedagogija i kulturna politika koja na svakom koraku, uz nasilje i eksploataciju, legitimira svoje norme, vrijednosti

i institucije, svoje društvene prakse, normalizira svoj režim zdravog razuma (gdje je znanje roba) i svoj reduktivni pojam političke racionalnosti; pri svemu tome traće se naši kapaciteti za političko djelovanje i za javno djelovanje. Recimo, na javnim univerzitetima sasvim se lako da primjetiti ta etno-korporativna matrica feudalnih borbi u jednoj bezdušnoj sredini, gdje imamo potpunu, je li, prekarizaciju javnog mišljenja, kognitivnog rada, odnosno zatiranje tog našeg kapaciteta za djelovanje skupa, kako bi se nama lakše upravljalo i u javnoj sferi i na tržištu rada. Javne institucije u obrazovanju na ovim prostorima, ja mislim, sve više i više operiraju kao teatri okrutnosti, prisutne u cjelokupnom društvu, kao u svojevrsnoj laboratoriji, svojevrsnom getu. Odnosno, tu smo izloženi strategijama getoizacije iznutra i iz vana i to kroz kaznenu regulaciju siromaštva, s jedne strane, te kroz kaznenu politiku marginalnosti, s druge strane. Na neki način, kada pričamo o tom kukavičijem jaju identitarne politike, mislim da je ona, na mnoge danas sasvim očite načine, neusaglasiva sa onim što obrazovanje, kao javno dobro koje se suprotstavlja logici komifikacije, treba da bude.

Mislim da imperativni zadatak svakoga ko danas radi u obrazovanju jeste da svaki dan *svoj prosvjetni rad pretvara i u prosvjedni rad* (a ponekad čak i rat u smislu zaoštrenog političkog sukoba). Ovo “d” i “t” slobodno u prosvjeti i prosvjedu možemo mijenjati, ako zaista hoćemo na neki način ostati vjerni ideji da obrazovanje samo po sebi mora da sadrži učinkovitu teoriju društvene emancipacije. Mi smo na tom putu opterećenom identitarnom politikom i multikulturalizmom kao magičnim rješenjem za “nevolje identiteta”,

sasvim potisnuli to kako i u samom obrazovanju prolazimo kroz niz “novih” prvobitnih akumulacija kapitala, kroz stalno nova rasparčavanja, satiranja, preuzimanja, te ograničavanja javnog dobra i interesa. Samo bih se još htjela zahvaliti također govornicama i govornicima, i to zbog toga što su ovdje spominjali književnost, i produktivno govorili o književnosti i historiji kao humanističkim naukama koje su ključne u toj ideološkoj borbi unutar obrazovanja, koja se još uvijek, dakle, kod nas svom žestinom prelama preko dječijih i studentskih leđa. E hvala.

RUŽICA MARJANOVIĆ: Ja sam za ovim stolom izgleda jedina osoba koja nije iz akademskih krugova. Dakle, ja ne radim na fakultetu, nego u srednjoj školi. Ja sam neposredni praktičar, i svakodnevno se suočavam sa dilemom – šta ja radim ovoj deci? Ako se držim onoga što država od mene zahteva, ja imam veliki moralni problem. Ako ne radimo to što država od mene zahteva, ja opet imam veliki moralni problem, jer ta deca posle idu na neke prijemne. Sve što znam, sva moja akademska znanja, sve moje moralne vrednosti, sve iza čega bih mogla da stanem, ne slaže se sa onim što država od mene traži da radim i govorim u školi. Vi se praktično pretvarate u licemera, i decu pretvarate u neku vrstu licemera, jer oni nešto čuju na jednom spratu, pa siđu dole na drugi sprat, na nastavu istorije, i čuju nešto drugo. A ako se promeni profesor na spratu na kome je nastava književnosti i tu onda čuju nešto drugačije. Deca se verovatno nekako prilagođavaju, a da sam ja u njihovoj poziciji, ja bih verovatno bila homo duplex.

Šta sad čovek s tim da radi? Šta da radi s tim kad, recimo, na nastavi književnosti u ško-

li u kojoj radim, dakle u kojoj organizujemo književni festival “Na pola puta” i uspevamo nekako da se izborimo sa onim što nastavni program od nas traži, ali i da omogućimo deci da čuju nešto što bi se uklapalo u ovaj model o kome smo pričali, u to obrazovanje koje bismo želeli, deca idu na eksperimentalni čas – ili ogledni čas iz istorije – koji se zove “Dogodine u Prizrenu”. Nemojte da pitate šta je to dogodine u Prizrenu, to je eksperimentalni čas nastave istorije danas. Dakle moja velika dilema je – a Dubravka je nešto o tome govorila jednom prilikom, pominjući neke profesore istorije za koje bismo rekli da rade bolje, a koji su rekli da ne koriste udžbenike iz istorije – šta o tome da mislim.

I juče i danas neko je pomenuo dva suštinska pitanja. Prvo je: da li mi treba da očekujemo od generacija dece da rešavaju probleme koje su napravile generacije roditelja? Jer, generacije roditelja neće popraviti ništa, i šta mi to onda ostavljamo toj deci? Drugo pitanje je: možemo li mi sa ovakvim udžbenicima i ovakvom nastavom očekivati ono o čemu je profesor Feinberg malopre govorio, da se kod dece razvije kritička distanca prema moralnim vrednostima njihovih roditelja?

Mi uporno, godinama, govorimo kako se odvija nastava književnosti, i sa čim mi zapravo ulazimo u učionice. I, konačno, prošle godine dobijemo delimičnu reformu, dakle blagu reformu programa za nastavu književnosti. Mi sve vreme govorimo – ima previše narodne književnosti, ima previše nasilja, ima previše srednjovekovne književnosti. A onda se pomenutom reformom izbaci jedini književni tekst u vezi sa kojim možete da razgovarate o Holoka-

ustu, a ubace se još tri teksta iz srednjovekovne književnosti i još toga iz narodne književnosti. Sad je strašnije nego pre dve godine, a zašto je to tako, ne znam.

U tom smislu, mene interesuje, a čini mi se da je o tome juče govorila Tinde Kovač Cerović, da li udžbenici treba da budu napredniji od društvenog okruženja. Volela bih da vidim školu koja će da menja društveno okruženje, a ne društveno okruženje koje uslovljava školu. I još jedno pitanje: kako da se nešto uradi u nastavi istorije, kad se istoričari oko toga nisu dogovorili? Isti je problem i sa književnošću: ni tumači književnosti se nisu dogovorili. Ako ih pitate, oni bi najviše programa posvetili Ćosiću i Bečkoviću, ali ne može se više od ovoga, Ćosića već ima previše. Dakle, kako da se dogovorimo i kako to da uđe u nastavu književnosti, odnosno istorije?

281

DINKO KREHO: Najprije da kažem, ni ja ne radim na fakultetu, štoviše ne radim nigdje. Ja se, kako bi rekao jedan moj prijatelj, bavim teorijom, a to u prevodu znači da imam diplomu iz humanistike i nemam stalnog zaposlenja. Dakle, ja ću opet, kao i Nenad i Jasmina, govoriti o Bosni i Hercegovini, i to je u neku ruku sudbina nas koji dolazimo sa periferije – a BiH je periferija periferije – da govorimo uvijek nekako o specifičnim situacijama, o specifičnim kontekstima iz kojih dolazimo i pojavama koje nas tamo muče. Da pokušam skicirati situaciju. U Bosni i Hercegovini, s jedne strane, postoji jedna apsolutna hegemonija politike identiteta, koja nam iz dana u dan utuđuje u glavu kako postojimo samo kao pripadnici različitih kulturnih identiteta, šta god to podrazumijevalo.

Naravno, politika identiteta suštinski je anti-politička: ona svaki politički pluralizam svodi na pitanje kulturnih razlika, identitetskih posebnosti. A sa druge strane, na širem planu, globalno, imamo jedan sistem koji nas uči da smo prije svega sebični pojedinci, da je smisao i svrha našeg djelovanja na ovom svijetu profit, natjecanje, uči nas, u konačnici, golom egoizmu. I ono što se nudi kao alternativa, ne samo u BiH, ali prije svega u BiH kao u jednoj perifernoj sredini, u jednom, kako to običavamo reći, društvu u permanentnoj krizi, jeste, ukratko, multikulturalizam. Dakle, dijalog, tolerancija, međunacionalno pomirenje i sve te priče koje se u praksi svode, evo uzeću i ja Nenadov primjer, na dvije škole pod jednim krovom. Umjesto da se tučemo oko škole, ili da srušimo tuđu školu i sagradimo “našu”, mi napravimo dva sprata, pa se fino, civilizirano, segregiramo.

Na primerima iz nastave književnosti to bi značilo da, umjesto da govorimo o nacionalnim književnostima, kao nekakvim isključivim tradicijama, mi pišemo te tzv. interkulturalne povjesti književnosti, gdje se govori o prožimanjima, doticanjima nacionalnih književnosti, o prožimanjima nacionalnih identiteta, a sami ti koncepti identiteta, i mehanizmi koji stoje u njihovoj osnovi, ostaju netaknuti. Kategorija nacionalne književnosti ostaje neprikosnovenana, i, što je još gore, kroz tu lažnu alternativu ona se instalira kao nešto prirodno, nešto što je zdravorazumski tu. I recimo ovaj projekt, čiji sam suradnik, AKT – alternativna književna tumačenja – nastao je, između ostalog, upravo s namjerom da se suprotstavi, sa jedne strane, toj dominantnoj paradigmi, a s druge strane, onome što se predstavlja kao njena ekskluzivna

kritika, ili još radikalnije, jedina moguća alternativa.

Međutim, postavio bih jedno pitanje svima, svima ovdje, i jednu, možda, temu za razmišljanje. Kad govorimo o tome čemu učimo djecu, šta se nalazi u čitankama, šta se nalazi u udžbenicima historije – da li je jedina moguća dihotomija i jedina moguća alternativa ta, između kolektivismu, koji je nužno loš i represivan, i individualizmu, koji je nužno dobar, emancipatoran? I navešću jedan vrlo konkretan primjer. To je primjer iz jugoslavenske historije, a rekao bih da posebne implikacije ima u slučaju Bosne i Hercegovine: Narodno-oslobodilačka borba, partizanska borba, socijalistička revolucija. Mislim na politiku solidarnosti, koja se tada rađa, koja tada nastaje. Solidarnost, koja svakako jeste jedan vid kolektivismu, ali naravno potpuno drugačijeg kolektivismu, barem ja to mislim i spreman sam braniti tu tezu, od ovog nacionalističkog, protiv kojeg govorimo. Međutim, danas kad pišemo historiju, bilo da smo orijentirani nacionalistički, na politiku identiteta, ili da nudimo ovu alternativu u vidu multikulturalizma i pluralizma identiteta, mi često onako, s lakoćom, otpisujemo taj period, je li, potpuno spontano, na tragu onog što nam vladajuća ideologija govori, otpisujemo ga kao jednu totalitarnu, represivnu epizodu, nešto o čemu ne može biti govora – i što je konsekvencija?

Konsekvencija, opet se zadržavam na slučaju BiH, jeste da se historija Bosne i Hercegovine ukazuje isključivo kao historija segregacije. Dvojica teoretičara iz BiH, Nebojša Jovanović i Damir Arsenijević, imali su veoma važan tekst, u časopisu *Reč*, upravo o tome, dakle o brisanju Narodno oslobodilačke borbe i partizanske po-

litike solidarnosti, brisanju koje je danas nužno svima koji pišu historije pod imperativom nacionalne historije i nacionalne historiografije, jer je jedna anomalija, jedna epizoda koja se apsolutno ne može uklopiti u tu priču: “Mi smo uvijek bili podijeljeni po etničkim linijama, mržnja je naš urođeni refleks, treba naći načine da se toleriramo, trebamo naučiti živjeti jedni pored drugih, trebamo naći aranžman da premostimo naše kulturne razlike.” Itd.

DUBRAVKA STOJANOVIĆ: Otvorili smo neka važna pitanja. Zahvalna sam Ružici što se vratila i na pitanje koje je Tinde juče postavila. Juče nismo imali vremena za dalju debatu, a to je vrlo važno pitanje. Tinde je juče pitala – kao i Ružica danas, na drugi način – da li udžbenici mogu da budu napredniji od društvenog okruženja? Drugim rečima, šta bi se u poslednjih deset godina, recimo, dogodilo, da smo se nas dve – pošto smo drugarice još iz ranih devedesetih – zaverenički dogovorile da Tinde, kao državna sekretarka, da meni da napišem udžbenik iz istorije onako kako ja vidim srpsku istoriju. Dakle, to kako ja vidim srpsku istoriju, možda je tako vidi još jedan procenat stanovništva u Srbiji. I sad, kakva bi bila uloga jednog takvog ministarstva, da sada stane iza nekog takvog udžbenika za koji sam ja dobila ekskluzivno pravo da ga napišem. Pri tom moram da kažem da su ovi četnički orijentisani udžbenici, koji su na snazi, nastali baš tako, ne sa Tinde, nego sa Zavodom za izdavanje udžbenika. Istorija njihovog nastanka je zaista takva, to je bila stvar dogovora ljudi koji isto misle.

Da smo nas dve to uradile, dobili bismo užasno loš rezultat. Dobili bismo ono što smo

jednom već imali. Deca bi došla kući, a tamo bi im deda rekao – čekaj, da ti ja ispričam kako je to stvarno bilo. Nemoj ti ovoj školi ništa da veruješ. I upravo se zato petnaest godina zalažem za promenu celokupne nastave istorije i zato je važno to što je sad i Ružica ponovila. Istoričari se nisu dogovorili, pa mi ne možemo nešto da rešimo. Oni se nikada neće dogovoriti i oni ne treba da se dogovore. I to je ona debata, o kojoj je govorio i profesor Apple danas. Mislim da je ta debata ono što treba da uđe u sistem obrazovanja i da se kroz tu debatu, recimo, istorija više ne uči hronološki. To niko više ne radi. To je potpuno besmisleno. Profesor Apple je juče naveo jedan podatak, za mene nov, da učenici posle mesec dana zaborave 50 odsto gradiva. Ja sam znala za podatak da posle raspusta zaborave 75 odsto gradiva i često sam u ovakvim prilikama govorila da je to najbolji deo obrazovanja, to što oni tako efikasno sve zaborave. To je dakle obrazovanje koje ne ostavlja nikakvog traga.

Mi smo, verovatno se toga sećaju ljudi koji su odavde, pre dve godine radili jedno istraživanje javnog mnjenja na temu šta javnost u Srbiji, na reprezentativnom uzorku, zna o istoriji. Postavili smo pitanja iz udžbenika za osnovne škole. Pored toga, ta su pitanja i neprekidno u javnosti. Na primer, pitanje je bilo: “Ko su bili saveznici Srbije na Solunskom frontu?” Čini vam se, od “Kreće se lađa francuska, sa pristaništa solunska” i svih ostalih kafanskih pesama, spomenika zahvalnosti Francuskoj, padanja od francusko-srpske ljubavi, da nikakvog spora neće biti, da će odgovor biti: “Francuska.” Odgovor, masovni, preko 70 odsto, bio je: “Rusi i Grci.” A njih uopšte nema

tamo, ni na jednom nivou obrazovanja, ni na Solunskom frontu. Prema tome, ta potreba da vi današnjeg saveznika prebacite u 1916, a tamo izbrišete mrske Francuze i Engleze, govori da to obrazovanje, čak i ovo, ovako strašno, koje ja predajem, ne ostavlja nikakve posledice ni traga. Prema tome, traži se novi ključ.

Duboko verujem, recimo, u problemsku nastavu istorije. Da se uradi jedan problem. To može biti Peloponeski rat. Ali da uradimo taj jedan rat tako temeljno iz svih pozicija – iz ugla onih koji odlučuju, iz ugla onih koji se suprotstavljaju, iz ugla ekonomskih razloga, iz ugla političkih razloga, kulturnih, svakodnevnog života – da se naposljetku stvori jedan model razmišljanja o ratu. Ili, na primer, o tehnološkoj revoluciji, ili o nekom drugom pitanju. Onda bismo mogli da stignemo do devedesetih.

284

I odmah sad da iskoristim priliku da kažem da mi pišemo knjige za devedesete, i to istoričari bivše Jugoslavije zajedno. Dakle, i to radimo, ali na potpuno drugom principu: nećemo da se dogovorimo. Jer ako se ja ovde u nemogućoj fantaziji dogovorim sa Radošem Ljušićem šta se desilo devedesetih, a to je nemoguće, to ne treba da se desi, kako ću ja sa tom, dogovorenom istinom, da izađem pred mog kolegu u Zagrebu, ili mog kolegu u Sarajevu. Onda će taj đak opet da se sudari sa nekom drugom, dogovorenom istinom. Dakle, mi to radimo na potpuno drugom principu multiperspektivnosti, koja će upravo pokazati te različite pozicije u tom ratu, koje niko nema u vidu i koje nikog ne interesuju. Cilj nije da se dogovorimo, ni da stignemo do jedne istine, ni da udžbenik na taj način prednjači pred društvom, jer to neće uspjeti. Treba promeniti matricu učenja.

WALTER FEINBERG: Prošli put sam bio ovde, mislim, 1974. godine. To je bio i jedini put do sada. Tada su udžbenici govorili o jedinstvu Jugoslavije. Međutim, u neformalnim razgovorima, dobijao sam drugačiju priču. Ta priča vraćala se na Drugi svetski rat, na masakre koji su se tada dogodili, na neprijateljstvo Hrvata prema Srbima. Imao sam utisak da je i te 1974. sve to i dalje bilo tu. Udžbenici su davali jednu sliku. Ali bake su pričale sasvim drugu priču. Za kafanskim stolom pričala se ta sasvim druga priča. Bilo mi je upečatljivo saznanje da udžbenici ne mogu da obave svoj posao kada se događaju i te druge stvari. Otprilike u isto vreme imao sam slično iskustvo i u Sjedinjenim Državama. Vozili smo se iz Misisipija, ili tako nekog mesta, nazad u Illinois. I pokvarila su nam se kola. Tada je već bilo prošlo neko vreme od kada su na nacionalnom nivou počela da se priznaju prava Afroamerikanaca. Već smo imali Afroamerikance na istaknutim mestima. Dakle, kola su nam se pokvarila u jednom mestu, i otišli smo u jedan mali servis koji je ujedno bio i prodavnica. U prodavnici je bio uključen televizor. Na ekranu se mogao videti jedan istaknuti afroamerički novinar koga su svi znali. On je intervjuisao neke belce. Dakle, na nacionalnom nivou bio je uspostavljen neki princip jednakosti, i to se odrazilo i u onome što se videlo na ekranu. Popravka kola je potrajala, i ja sam proveo neko vreme u prodavnici i posmatrao šta se događa. Neki belci su ulazili u prodavnicu i tražili stvari koje su hteli da kupe. Vlasnik bi odlazio do polica i donosio bi te stvari. U prodavnicu je ušao i jedan crnac i zatražio neku stvar. Prodavac je rukom pokazao prema polici i rekao da ta stvar stoji tamo. Tako smo imali dve

realnosti, baš kao i ovde. Jedna realnost bila je u skladu sa onim što je podrazumevala nacionalna ideologija. Druga ideologija bilo je ono što se događalo na licu mesta. Te dve ideologije radile su jedna protiv druge. Ne znam kako škole mogu da se nose sa tim. Uznemirujuće je to što imate dve škole pod jednim krovom. Učenici bi trebalo da se upoznaju i da razumeju priče jedni drugih. Oni treba da artikuliraju svoje priče jedni za druge tako da bude moguće da se te priče i drugačije ispričaju. To bi onda omogućilo neku vrstu razboritog razumevanja, umesto nekakvog konsenzusa ili dogovora. I to tako da moja priča nije tuđa tebi, i da tvoja priča nije tuđa meni. Možda je to najviše što bismo mogli da očekujemo u ovom trenutku. Ali te različite priče, ona koju pričaju bake ili ljudi u kafani, s jedne, i ona iz škole, s druge strane, moraju se obe na neki način uzeti u obzir unutar obrazovnog konteksta.

TINDE KOVAČ CERVIĆ: Budući da ste me pomenuli, htela bih da reagujem. Dubravka, mislim da nije reč o tome da se ti i Radoš Ljušić dogovorite oko toga šta je istorijska činjenica, nego da se dogovore istoričari kako će se raditi nastava istorije i na koji način će se to u kurikulumu reflektovati. Ako hoćemo da to bude multiperspektivno, postoje iskustva u svetu na koja se možemo osloniti. I ono što, mislim, školama jako nedostaje jeste prisustvo različitih glasova. Niko ne misli da postoji jedna istina i u tom smislu će se i istorija predavati. Tako da bih samo da otklonim nesporazum, nije reč o tome da se predaje jedna istina. Ali, poruka mora da dođe odnekud, ne mogu nastavnici ostati u situaciji da sami presuđuju, a naravno da to

ne može ni ministarstvo, neki tamo savetnik, koji ne zna i ne može ni da zna, jer je izašao sa tih istih fakulteta, na kojima ni mi sami nismo otvorili te teme. Pa onda svi oni takođe čute, ili ne znaju, ili znaju, ali ne smeju da kažu, jer čekaju da neko važniji kaže.

Ja ovim hoću u stvari da otvorim temu na malo drugačiji način. Imam nekoliko opaski. Kad je rađena prva kurikularna reforma 2001. i 2002, uključeno je oko trista ljudi, koji su krenuli da na drugačiji način organizuju gradivo. Mnogi pametni i divni ljudi su se tada uključili, pokrenuli. Ali, to je za sve bila frustracija, zato što od toga ništa nije ostalo. Ja sam tada doživela jednu veliku neprijatnost. Matematičari su govorili o tome da oni razvijaju inteligenciju, i da mi njih sad pustimo da oni rade na tome, da razvijaju inteligenciju. Oni koji su se bavili književnošću govorili su o tome da oni razvijaju ličnost i da ih sad već jednom pustimo da oni to stvarno i urade. Istoričari, naravno, razvijaju nacionalni identitet. Ja sam u jednom trenutku postala nervozna i bila sam bezobrazna, pa sam ih pitala – a gde vi to sve učite? Na kom kursu to učite o različitim koncepcijama identiteta, ili različitim teorijama ličnosti, ili o moralu, gde se to tačno uči, pa da vidimo onda da se ti programi univerzitetski malo poprave, da bi onda svi oni, koji izlaze sa tih univerziteta, malo bolje znali na koje načine se to može postići, da tako u stvari doprinesemo celoj javnosti.

Tad sam videla da je važno da vratimo temu nazad univerzitetima, a ne da to ostavimo samo ovako, tu floskulu. Uхватила sam malo i od ove diskusije kako obrazovanje radi to i to. Pa ne radi to obrazovanje, nego su to bili udžbenici,

udžbenici su radili to i to. Određeni autori, određenih udžbenika, sa imenom, prezime-
nom, oni se mogu kritikovati, na to se može
reagovati, udžbenici su laka meta, mnogo je
lakše videti iz udžbenika šta je to što ne valja.
Mnogo je teže snimiti nastavnika. Ko zna šta
bismo videli kad bi se snimio nastavnik. Ali,
bar na udžbenik koji se donese kući intelektu-
alci mogu reagovati, mogu univerzitetski pro-
fesori reagovati, mogu da kažu – čekaj malo,
koja budala je ovo napisala? To može onda da
postane tema, može se i na taj način malo una-
prediti i medijski diskurs o obrazovanju.

Iz pozicije nekog ko više nema veze sa siste-
mom obrazovanja, ipak stajem u odbranu tog
obrazovanja. Dakle, ne radi to obrazovanje, to
rade autori udžbenika, to rade pojedinci, oni
koji ne kritikuju te autore, ili puštaju da se na
neki neadekvatan način ti udžbenici biraju.
Kurikulume, programe, takođe prave univer-
zitetski nastavnici. I onda to rade pogrešni uni-
verzitetski nastavnici i ostaju bez kritike. Dakle,
hoću da vratim na to: hajde da vidimo šta bi
moglo ipak da se uradi, jer to tako amorfnu i
kolektivno-mistično, kako bi to Dubravka re-
kla, interpretirano obrazovanje zapravo ne po-
stoji. To su sve konkretni ljudi, sa konkretnim
produktima, s kojima se može raspravljati.

NENAD VELIČKOVIĆ: Da univerzitetski profesori
uzmu udžbenik i pitaju – koja budala je ovo
napravila? – oni bi sami odgovorili – ja sam
to napravio. Jer, univerzitetski profesori prave
udžbenike. U Tuzli ima jedna univerzitetska
profesorica koja svake godine napravi čitanku.
Već pet godina većina bošnjačke djece u Fede-
raciji radi po njenoj čitanci. U njenoj čitanci

piše: “Pozornicu čine glumci i drugi pokretni
predmeti.” U jedinoj čitanci po kojoj će ove
godine sva djeca raditi piše da se ovčiji rog,
kao instrument, dakle, taj ovčiji rog pravi se
od ovčijeg i od kozijeg roga. Ona i još jedna
njena kolegica su biografije pisaca u toj čitanci
većinom prepisale sa Vikipedije, i mi smo na
to skrenuli pažnju. Recenzenti, odnosno su-
perrecenzenti, isto tako univerzitetski, su na to
odgovorili da je Vikipedija otvorena za sve i da
onaj ko na Vikipediji piše takođe koristi neke
izvore, pa su onda te autorice mogle koristiti
iste izvore kao i autori Vikipedije, iako su one
to doslovno prepisale.

Jedna grupa mojih prijatelja i saradnika i
ja smo prije pet-šest godina radili analize svih
udžbenika, oko 70 njih, za jezik i književnost u
Bosni i Hercegovini. Došli smo do stvarno po-
ražavajućih zaključaka. Nacionalizam je uzurpi-
rao sektor obrazovanja i koristi sve resurse koji
su na raspolaganju da putem škole proizvede
one poželjne vrijednosti koje će ga držati još
dugo na vlasti. Onda smo rekli – dobro, evo,
to je loše i o tome objavili raspravu. Niko od
univerzitetskih profesora, koliko ja znam, ništa
u vezi s time nije uradio, ni promjenio silabu-
se, ni promjenio način rada, niti se uključio u
javnu raspravu, ništa. Onda smo mi rekli – do-
bro, imamo loše čitanke, hajdemo sad napraviti
bolje. Donio sam da vam pokažem ovdje, četiri
smo uradili. Prva, za peti razred, slučajno je
prošla, jer su se iznenadili kad se pojavila na
konkursu. Ta čitanka promoviše univerzalne
vrijednosti. To je čitanka koju svako dijete u
razredu može uzeti a da se ne osjeti zbog nje
isključenim. Ono o čemu ta čitanka govori jeste
ono što se njega tiče. Kad su shvatili da je to

čitanka koja se zalaže za neke sasvim drugačije stvari, dakle za ono o čemu sam govorio, onda su našli jednog opet univerzitetskog profesora, opet iz Tuzle, koji je onda tendenciozno loše ocijenio narednu našu čitanku. Ponudili smo dokaze za to, tužili smo ga, i to je otišlo na sud, koji je opet ne znam čiji, i to stoji u fioci već četiri godine. A mi smo pokazali da je on svojim nestručnim i nesavjesnim radom učinio da mi trpimo veliku finansijsku, materijalnu i moralnu štetu, a njegovi prijatelji iz Tuzle su, naravno, zaradili, jer je udžbenik iz Tuzle prošao.

Ove godine sam ja onako, sad se već malo i zabavljam, odlučio da pišem novom ministru za obrazovanje, koji je nadležan za udžbeničku politiku. Imam prepisku cijelu, naravno, i to ću objaviti vrlo brzo. U toj prepisci sam mu govorio koje tačke u njegovom Ministarstvu su problematične. Kako njegova administracija svojim metodom rada omogućava korupciju, kako procedura izbora udžbenika onemogućava transparentnost, kako privileguje neznalice. I on je sve to znao i priznao je privatno da je to tako, ali je na kraju donio odluku koja ništa ni na koji način nije promijenila. Dakle, sve se ponovilo. Znači, s jedne strane imate ljude koji su recenzenti, koji su autori udžbenika i autori nastavnih planova i programa i svi su oni praktično na ovaj ili onaj način došli na te pozicije zato što ih je tamo postavio nacionalizam, i oni neće raditi protiv njega. S druge strane, imate nastavnike koji kažu – mi ionako ne radimo po udžbenicima. Ja onda kažem – dobro, ali po čemu radite, i hajdemo malo drukčije da postavimo pitanje, šta su rezultati vašeg rada u vezi sa književnošću? Je l' imamo djecu, koja čitaju knjige? Nemamo. Je

l' ta djeca znaju da prepoznaju vrijedno djelo? Ne. Jesu li ta djeca u stanju da artikuliraju svoje misli i vode jedan suvisao dijalog, sa idejom da razgovorom dođu do nekog rješenja? Jesu li sposobna za debatu? Nisu.

Dakle, sve što je nastava jezika i književnosti mogla da uradi, nije se desilo. Ti profesori iza zatvorenih vrata samo zarađuju svoju platu uz što manje napora, uz što manje rizika, idući na ruku nacionalizmu, protiv koga se u javnom prostoru nigdje ne izjašnjavaju. Nije Altiser uzalud rekao – to je najglasniji instrument u orkestru državnih aparata. Obrazovanje je ono što je najbitnije. Ja sam bio užasno naivan. Mi imamo stalno te nacionaliste na vlasti u Bosni i prije dvije godine, na izborima, pobijedili su ti iz SDP, kao oni su neki ljevičari. Naime, naslijedili su nekretnine od komunista i ništa više pored toga. Oni su podijelili ministarske fotelje u ovih šest kantona, gdje su kao Bošnjaci u većini, i rekli su – mi hoćemo to ministarstvo za obrazovanje. I ja sam rekao – evo, dakle, najzad se pojavio neko pametan, ko je shvatio da tim obrazovanjem bi nešto možda moglo da se uradi. Pojavio se jedan ministar u Sarajevu i rekao – treba vjeronauku malo drukčije urediti. Oni su ga smjenili, njegovi iz stranke su ga maknuli.

Mi smo prošle godine opet radili analizu postojećih nastavnih planova i programa. Naime, 2003. Bosna i Hercegovina je prešla na tzv. devetogodišnje obrazovanje, opet su nas stranci natjerali, i onda smo morali da promijenimo sve nastavne planove i programe i da ih usaglasimo sa nekim deklaracijama Evropske unije o obrazovanju, da istaknemo univerzalne vrijednosti na prvo mjesto itd.

Jedan zaista dobar tim je radio šest mjeseci analizu. I nismo rekli daj da sad mi radimo po tome kako mi vidimo obrazovanje, nego smo uzeli ono što je država prije devet godina rekla da će biti ciljevi obrazovanja. I onda smo postojeći nastavni plan i program uporedili s onim što je država rekla da treba da bude i pokazali da ništa u tom nastavnom planu i programu ne podržava ciljeve obrazovanja. Znači, samo su sve falsifikovali, opet radi Evrope. Ko je platio to? Roditelji, jer su oni ispočetka morali da kupuju drukčije udžbenike. Je l' se iko počeo zbog toga? Nije. Objavljena je ta analiza, dostupna je. Poslali smo je u škole. Nastavnici u školama u velikom procentu su rekli da je to prihvatljiva i tačna analiza, da su zaključci analize dobri, i ministar, koji je naslijedio onoga, došao je u aprilu, dakle od tada do danas ni prstom malim nije maknuo da se bilo šta u vezi sa tim kurikulumom promjeni. Znači, ne valja ništa i to je pokazano, i nastavnici rekli da ne valja ništa, i u javnoj raspravi niko se nije usprotivio tome, i svi znamo da ne valja ništa, i taj ministar ne radi ništa.

RASTISLAV DINIĆ: Jedno pitanje za profesora Feinberga. Koliko sam shvatio, vaša koncepcija je sledeća. Liberalna država treba da toleriše religijske i ostale privatne škole, čak i ako one pretpostavljaju neke religijske vrednosti liberalnim vrednostima, ili neke druge vrednosti liberalnim vrednostima, sve dok otvoreno ne propagiraju diskriminaciju, sve dok ne eliminišu svaku mogućnost za razvoj lične autonomije učenika. U tim slučajevima, dakle u ta dva slučaja država treba da interveniše i da prekine rad škole. Naravno, merilo, koje

se primenjuje u odnosu na vrednosti koje se prenose u porodici su znatno drugačije, naprosto zato što postoji znatno veći teret koji država treba da preduzme ako interveniše u privatni prostor porodice. Sad ću da uradim ono što filozofi obično rade jedni drugima kada testiraju njihove koncepcije, pa ću vas pitati za dva teška slučaja.

Jedan težak slučaj je onaj kojim se već bavite u svojoj knjizi. To je slučaj *Mozert*, slučaj amiških porodica, odnosno amiške dece. Dakle, u tom slučaju sud je presudio da amiška deca mogu da budu povučena iz javnih škola posle svega nekoliko razreda osnovne škole. Sad, Amiši su naravno jedna vrlo miroljubiva i tolerantna kultura, ali, s druge strane, teško da bi se moglo reći da razvijaju autonomiju i kritičku svest kod dece, mogućnost da deca kritički pristupe sopstvenoj kulturi i da je napuste. To je jedan slučaj.

Ni drugi slučaj ne moram da izmišljam, kako to filozofi ponekad rade. Postoji jedna slikovita ilustracija: da li znate za slučaj onog čuvenog dueta *Prussian blue* ("Prusko plavo")? U pitanju su dve maloletne devojčice, vrlo slatke, plave, koje sviraju gitare i pevaju neke lepe folk pesme. Jedini problem je što su pesme o nadmoći bele rase. Njih dve se školuju kod kuće. Pored ostalog smatraju i da se Holokaust nikada nije desio. Jasno je da školovanje kod kuće predstavlja izazov za vašu koncepciju. S jedne strane možemo da kažemo – pa dobro, to u stvari pretvara školu u porodicu, pa samim tim povećava teret državne intervencije. Ali, s druge strane, čini mi se da bismo jednako legitimno mogli da kažemo i suprotno, da to pretvara porodicu u školu, ili bar jedan

segment porodičnog života pretvara u legitiman prostor državne intervencije. Dakle, zanima me kako bi ste izašli na kraj sa ova dva slučaja?

WALTER FEINBERG: To je odlično pitanje. Dugo već razmišljam o slučaju Amiša. I menjao sam svoje mišljenje o tome. Tako da ono što mislim danas možda neću misliti sutra. Taj slučaj dogodio se u Viskonsinu. Amiši su religijska zajednica. U tom slučaju tražili su da njihova deca ne idu u školu posle osmog razreda. Po njihovom mišljenju, posle osmog razreda svako dalje školovanje ugrožava amišku zajednicu jer podstiče kod dece želju da je napuste. Sud je doneo odluku koja nije bila jednoglasna. Reč je o Vrhovnom sudu. Sud je svojom odlukom izašao u susret Amišima, ali se i ogradio tako da druge grupe na tu odluku ne mogu da se pozovu kao na presedan. Uglavnom, Amišima se dopušta da povuku decu iz škole posle osmog razreda i vrate ih u zajednicu. Danas mislim da je sud tad pogrešio. Amiši imaju običaj prema kome mladi kad navrše sedamnaest ili osamnaest godina, ne znam tačno, mogu – u stvari, podstiču se – da napuste zajednicu i provedu godinu u onome što Amiši nazivaju “anglo” svetom. Posle te godine, njihova deca se vraćaju i donose odluku da napuste zajednicu ili da ostanu u njoj. Realno gledano, ta deca nisu baš spremna da se otisnu u širi svet. Ona poseduju samo nekoliko veština, poput stolarske, na primer, ili neke slične. Kako god, u toj godini uglavnom se odaju drogama, opijanju, i na kraju odluče da se vrate u zajednicu. Mi u susedstvu imamo jednu amišku zajednicu. To je prijatno mesto. Bili smo tamo. Bili smo i na večeri u jednoj amiškoj kući. Ali to jeste vrlo restriktivna

zajednica. Rekao bih da je i seksistička. Možete videti robustne dečake koji jurcaju napolju, dok su devojčice po prodavnicama ili u kućama. Devojčice su приметно bleđe od dečaka. Dakle, vidljive su rodne razlike. Moram reći da ne mislim da bi se zajednica raspala ako bi deca išla u školu i naredne četiri godine. Ako robustna zajednica počiva na neobrazovanosti svoje dece, možda je problem u samoj zajednici koja bi se zbog školovanja dece raspala. Pošto sam to rekao, mislim da treba reći da je veoma važno i ono što se događa u školi. Škola mora biti u stanju da pokaže poštovanje prema toj zajednici. To su, dakle, razlozi zbog kojih danas ovako mislim.

A sad o tim plavim pevačicama. Mislim da je ta priča u velikoj meri obespekujavajuća. Mislim i da je školovanje kod kuće veliki problem za obrazovanje. Ono je bilo zakonom zabranjeno u mnogim američkim državama. Ali, danas broj dece koja se školuju kod kuće dramatično raste, na šta je i Michael upozorio. U daleko najvećem broju slučajeva reč je o religioznim roditeljima. Moj stav o tome je sledeći. Kada dete školujete kod kuće, pretvorili ste svoju kuću u dve stvari: u kuću i u školu. Ako je škola, onda se mora podvrgnuti regulaciji. Ne možete propovedati mržnju prema drugim grupama u školi, dakle u kući koja je škola, kao što to ne možete ni u javnoj ni u privatnoj školi. I to jeste očit neuspeh školovanja kod kuće. U mnogo slučajeva školovanja kod kuće ne može se obezbediti obuhvatna regulacija. Nije tu reč samo o testiranjima, kojima podležu javne škole. Pustimo testiranje. Reč je i o udžbenicima i tekstovima koje roditelji koriste u podučavanju svoje dece. Mislim da je to grozna greška kada se

škola tretira kao da je kuća. Ona to nije. Kada preuzmete odgovornost da podučavate svoju decu kod kuće, vi ste prihvatili odgovornost da razborito podučavate svoju decu kod kuće, a ne da ponavljate i tako održavate svoja iskrivljena shvatanja.

MICHAEL APPLE: Dve stvari hoću da kažem. Mislim da bi bilo vrlo opasno tvrditi da treba da ignorišemo udžbenike. Znamo da svi nastavnici, gotovo svi nastavnici, odstupaju od njih, i bogu hvala na tome. Stvar nije u tome da im se kaže – prestanite to da radite. To je lako reći. Treba utvrditi kakva je veza između rada na udžbenicima, recepcije udžbenika, podučavanja, proizvodnje udžbenika, državne politike koja nalaže određenu vrstu nacionalističkih, gotovo fašističkih oblika. Jedna od stvari koje je desnica naučila jeste i to kako da radi zajedno sa drugima. Da se pozovem na Gramscija: ovde je reč o bitki koja se vodi sa određenih pozicija, a ne o bitki koja se vodi manevrisanjem. Nije reč o frontalnom napadu. Desnica kaže da nema nameru da zaposedne svaku tačku, od državnog upravljanja, preko pisanja i regulacije udžbenika, do njihovog čitanja.

Jedna od stvari koju bi, možda, trebalo da razumemo je i to kakva je povezanost između rada koji vi, Dubravka, obavljate na udžbenicima, i koji vi, Nenade, radite u vezi sa književnim oblicima, s jedne strane, i onoga što drugi ljudi rade u vezi sa tim, s druge strane. Ovo potonje tiče se toga ko su autori udžbenika, koja je njihova ideološka opredeljenost, kako se mogu promeniti ti autori, kako deluje država i kako to možemo da promenimo i povežemo sa našom borbom. U protivnom, nastavićemo da

radimo jedan izolovan posao. To je lekcija koju moramo naučiti od desnice.

Još jedna stvar, koja je više tehnička i tiče se proizvodnje udžbenika. I danas i juče govorio sam o opasnostima preuzimanja stvari spolja. Ima, međutim, stvari u vezi sa onim što se događa svuda po svetu koje su vrlo produktivne i veoma važne. Evo primera. Nigde u svetu trenutno nema tako smrtonosne kontroverze kao što je ona između Palestine i Izraela. Postoje, ipak, grupe edukatora na obe strane koji su osmislili nove udžbenike. U tim udžbenicima središnji deo čine prazne strane sa linijama. U udžbeniku se daju dve priče uporedo, strana pored strane. Jedna je priča o “nakbi” – uništavanju svake mogućnosti povratka, nasilnom proterivanju, borbi i stradanju Palestinaca [za više o “nakbi” vidi Ilan Pape, “Tantura i posle”, preveo Novica Petrović, *Reč* no. 66, str. 103-122]. Na drugoj strani je jevrejska priča. Od učenika se očekuje da sami napišu nešto u vezi sa tim. Udžbenik sa dopisanim tekstom šalje se iz palestinske škole u izraelsku, jevrejsku školu, i obrnuto, tako da udžbenici šetaju tamo i nazad. To je zanimljiva intervencija i prekid uobičajene prakse. Ne može biti nikakve dobiti od jednog narativa kojim se hoće dobiti konsenzus. Učenici sad imaju mogućnost da uče jedni od drugih. Sledeći korak je da se zapitamo možemo li te učenike okupiti na jednom mestu, kada se Intifada delimično zaustavi. Na obe strane postoje političke grupe koje pokušavaju nešto da urade u vezi sa tim. Meni se čini da je to postalo veoma važno kada pokušavamo da osmislimo konkretan materijal za škole, koji će omogućiti da se jedna takva podeljenost shvati

veoma ozbiljno. I, ponoviću, možemo učiti od onih ljudi koji se mobilisu oko takvih stvari: pedagoških oblika koji su vrlo praktični.

Dozvolite mi i da vas podsetim na nešto, i tu ću se zaustaviti. Za mnoge ljude stvari izgledaju tako kao da kuća gori. Ako sam nastavnik u školi, ili duboko zabrinuti roditelj koji strepi za svoju decu, a škola je u plamenu, kulturno, ekonomski, politički, moram se osvrutati oko sebe. I onda ugledam desničare koji mi viču – skači! Skači, evo je mreža! Ali Michael Apple, nastavnik, okrenuće se i na drugu stranu, a tamo vidi ljude kao što je Michael Apple gde drže nevidljivu mrežu. I ta strana viče – skači! I Michael Apple koji drži tu nevidljivu mrežu kaže još – ne možemo ti ponuditi sigurnu mrežu, moramo da pregovaramo, zato skoči, a o svemu ćemo razgovarati dok padaš. S druge strane, desničari kažu – evo, to je ono što imamo. U ovim okolnostima u kojima ljudi osećaju da im se životi raspadaju, čak i Michael Apple je u iskušenju da skoči na tu “prokletu” drugu stranu. Zato je jedan od naših zadataka, čini mi se, da nađemo prava mesta i ponudimo odgovore na pitanja koja su negde već rešena. Svest o onome što se događa napolju, politički i kritički, jeste upravo ono što nam je potrebno. Mislim da postoje uspešna praktična rešenja za neke od problema, i ta rešenja možemo iskoristiti.

NAĐA DUHAČEK: Imam za Dubravku jedno pitanje. Multiperspektivna nastava u istoriji bi bila fantastična i meni bi bilo žao, jer sam već završila školu, što ne bih mogla da sedim na tim časovima i slušam te diskusije. Ali, kako se rešava problem jedne grupe ljudi, koja nije nužno većina, ali je definitivno glasna,

koja bi direktno sumnjala u žrtve, koje imaju imena i prezimena i o kojima smo govorili i juče? Reč je o direktnom poricanju i nekom stalnom vraćanju, barem ovde, na to šta se zaista dogodilo u Srebrnici. Naprosto, kako se nosi s tim relativizmom u konkretnoj nastavi?

DUBRAVKA STOJANOVIĆ: Počela bih od onoga što je rekla Tinde. Izvini, stvarno je bio nespo- razum, mislila sam da treba Radoš Ljušić i ja da se dogovorimo oko činjenica, jer mnogi zaista misle da je to moguće, čak i nastavnici isto- rije. Mnogo puta sam čula – vi se, na fakultetu dogovorite kako je bilo, recite nama, pa ćemo mi to da ispričamo u školi. To mi se mnogo puta dogodilo na seminarima. Ali ja mislim da mi ne možemo da se dogovorimo ni oko modela nastave istorije, jer su naši ciljevi sasvim oprečni. Dakle, ta neka druga strana, do svog cilja ne može da dođe multiperspektivnom nastavom i zato je ona ne želi. Oni žele da proizvedu ono o čemu ovde slušamo: društvo kojim se lakše upravlja, društvo koje je prebacilo patrijarhalni model porodice na državu, na partiju, na školu i time potpuno sve prekrilo. Prema tome, debata, diskusija, kontroverza, nije za njih nešto što treba da postoji. Htela sam profesoru Appleu da kažem da znam za taj primer palestinskog i jevrejskog rešenja. Mi – svi, od Slovenije, do Turske i Kipra – zajedno smo napravili četiri knjige, i sve dabate su prikazane u tim knjigama, koliko je to bilo moguće – na multiperspektivan način. Ali Radoš Ljušić se ne može složiti s tim metodom. Prema tome, po mom viđenju, država, ministarstvo, treba da odredi šta je to cilj obrazovanja. Pa da to piše u zakonu. I ako je cilj da se izgradi ovo što je, recimo, Nenad

pročitao, to divno demokratsko društvo, hajde da vidimo kako se to radi. Neka ministarstvo napravi tim koji će to uraditi. S druge strane, mi smo u stvari dobili jednu opstrukciju prema ministarstvu, koja je bila drugačije organizovana.

Mi smo napravili te multiperspektivne knjige, ali relativizacija na koju Nađa skreće pažnju jeste najveća opasnost multiperspektivnosti. Jer, možemo da kažemo: Evo, imamo taj fašizam. O njemu neki misle da je ok. Drugi misle da nije ok. Pa kao, na taj način, cela stvar može da se normalizuje, kao što i zločin može da se normalizuje. Ali treba da počemo od toga da te knjige treba da odobri neka stručna komisija, koja onda takve stvari ne bi dozvolila. A kada je reč o Srebrnici, evo da kažem i to, mi radimo svi zajedno na tome, kako bi se to trebalo predavati, a da ne izazove novi talas mržnje i neprijateljstva.

TATJANA STOJIC: Uzurpirajući svoju ulogu moderatorke, nešto bih ovde i zaključila. Javna škola ima kapacitet da socijalne nejednakosti umanjuje, ali takođe i da ih produkuje, te da podstakne otvorenu ili prikrivenu diskriminaciju. Deca sigurno neće razumeti ni slobodu, ni jednakost, ni demokratiju, ako se ne upoznaju sa različitim pogledima i perspektivama socijalno diskriminisanih grupa, etničkih grupa, LGBT grupa, osoba sa invaliditetom. Neće postati svesni tih perspektiva ako u školi ne vide takve grupe. Ako javna škola ne bude podsticala upoznavanje i prožimanje tih različitih kultura. Želela bih da kažem da je javna sfera – uključujući tu i javnu školu i medije i univerzitet – mesto susreta, razgovora, pregovora i dogovora tih različitih kultura, različitih perspektiva.

292

NENAD VELIČKOVIĆ: Ja ne potpisujem takav zahtjev. Ja mislim da škola ne treba da budu rezultat dogovora grupa, nego škola treba da bude u interesu djeteta. Dijete je u školi glavno, a ne grupa. Evo, isključujem se iz toga.

[Diskusije Waltera Feinberga i Michaela Applea preveo Dejan Ilić.]